

ПОЕТИКА ІНТИМНОЇ ЛІРИКИ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті розглядаються онтологічні та екзистенційні характеристики інтимної лірики Василя Стуса. З'ясовуються співвідношення у ній образно-поетичних, біографічних, психологічних та філософських аспектів.

Ключові слова: мотив, любов, ідеал, духовність, тілесність, сакралізація.

The article is devoted the ontological and existential description of the intimate lyric poetry of Vasiliy Stus. It also defines the figuratively-poetic, biographic, psychological and philosophical aspects.

Key words: motive, love, ideal, spirituality, bodily, sacramental.

В українському метакритичному дискурсі феномен В.Стуса осмислений здебільшого з ідеологічних та етичних позицій. Зміщення акцентів у бік публіцистично-ідеологічної чинності в оцінці його художньої спадщини є вельми стійким стереотипом в її науковій інтерпретації. Для розуміння ж феномена митця багато важить розгляд його творчості в плані глибинно екзистенційному. Однак і сьогодні «світло етичного абсолюту» (І.Дзюба) заслоняє особистість В.Стуса-поета, В.Стуса-людини. Тож на маргінесі стусознавчих праць і досі залишаються питання філософсько-естетичного, культурологічного плану, проблеми екзистенційного буття людини та реалій особистого життя самого поета, трансформовані в художній текст, без чого «годі говорити про бодай приблизне розуміння і його творчості, і його життєвого шляху в координатах культури й літератури, а не лише традиційного народницько-патріотичного дискурсу» [14, 50].

Нині вже існує «значна бібліографія як літературознавчих досліджень, так і оригінальних творів Стуса. Невдовзі після його смерті в українському суспільстві відбулася закономірна канонізація та одночасно виникла реакція заперечення такого способу інтерпретації поета» [2, 153]. Незважаючи на

грунтовні розвідки літературознавців материкової України (І.Дзюби, М.Жулинського, Є.Іщенка, В.Моренця, М.Коцюбинської, Е.Соловей, Д.Стуса) та еміграції (Б.Бойчука, М.Павлишина, Ю.Шереха), фахове студювання філософсько-естетичної системи В.Стуса й шляхи та форми її творчої реалізації поки що залишається на рівні з'ясування локальних проблем. Навіть найглибші дослідники спадщини поета, як підкреслює Д.Стус у своїй відомій книзі «Василь Стус: Життя як творчість» (К., 2005), «свідомо чи неусвідомлено обмежують себе окремими аспектами Стусового життя, творчості чи міту» [14, 52].

М.Коцюбинська у статті «З невідомих ранніх поетичних спроб Василя Стуса» підкреслює, що за кожним його словом – поетично перевтілені життєві факти: «Тут головне – біографія душі: настроєві реалії, спонтанні реакції, дозрівання – емоційне, світоглядне, мистецьке, будування себе, «кам'яніння» [4, 144]. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговують інтимні одкровення В.Стуса, в яких його внутрішні почуття й переживання сублімуються надзвичайно відверто, оскільки самопроекція поета на ліричного суб'єкта (героя) чи об'єкта (героїню), мабуть, найадекватніша. Як зазначає І.Дзюба, «серед вихорів сучасності, серед будь-яких суспільних заморок і при будь-яких перецінуваннях вартостей» (а життя В.Стуса визначило саме такий буттєвий стан), одним із осередків виявлення духовного світу особистості (людяності) є «сфера інтимна, цей найпотемніший, але й найчутливіший резонатор до всіх інших сфер» [1, 28]. Тема любові в поезії В.Стуса стає темою духовності, тема ж жінки постулює тему життя. Тож звернення до інтимної лірики митця видається цілком доречним і правомірним. Незважаючи на очевидну вагомість (і не лише завдяки кількісним, а щонайперше – якісним параметрам), вона, порівняно з іншими родо-жанровими сегментами Стусового тексту, на сьогодні фактично не досліджена. У більшості праць про нього складники поетики його інтимного метатексту розглядаються спорадично, принагідно (публікації М.Коцюбинської, В.Макарчук), а тому вимагають масштабнішого

осмислення. Актуальність порушеної теми, отже, зумовлена її недостатньою присутністю в літературно-критичній рецепції творчої спадщини митця. Мета статті – висвітлити особливості поетики інтимної лірики В.Стуса, визначити й охарактеризувати її жанрову специфіку та головні ідейно-тематичні лінії, з'ясувати співвідношення у ній образно-поетичного, біографічного, філософського та психологічного аспектів.

Любовна лірика В.Стуса внесла нову якість в українську літературу. Почуттєві експресії поета матеріалізуються в художню ідею інтимних віршів не так високими емоційними реєстрами, як поглибленим смисловим оформленням думки. Відверті зізнання й напівосвідчення автора зазвичай змінюються філософськими формулами. Вже на початку творчості В.Стус заявив про себе як поет з «оригінальною системою світобачення, образного мислення, як людина високої ерудиції і небуденного розуму. Для його віршів не характерна описовість, насамперед – це потужне ліричне самовираження. Ліричне осягнення світу і глибоке його осмислення йдуть паралельно» [6, 65]. У В.Стуса, як і у В.Свідзинського (одного з улюблених його письменників), інтимне повсякчас набуває філософського характеру. Поетичний образ кохання живе в атмосфері вічних загадок і таємниць буття, проблем життя, смерті, пам'яті, самотності («Розвіялось кохання, наче дим, / І я лишився знову, як завжди, / самітній...»). Тому-то у любовній ліриці митця переважає не пристрасть, а медитативна елегійність. Мотиви єднання й розлуки люблячих душ, що в художньому дискурсі здебільшого оприявнюють біографічну проекцію на текст, «розмикаються» в мотиви закономірностей і аномалій світу. Поетична мова про любов, як і сам образ коханої, переростає у незбагненну всеосяжність і вічність буття. Інтимні почуття інтерпретуються В.Стусом у двох площинах. З одного боку, це важливий прояв духовно-душевної організації людини в земному житті, а з іншого – позапросторове й позачасове явище, характерне для сакральної сфери буття.

О що то – єдність душ? О що то – щирість?

Довіра? Приязнь? Що то є любов?

То рівновага звички. Скам'яніле

здивовання, подовжене в віки.

...і тільки те? а вглиблення чуття?... [10, 46].

Специфіка ліричних одкровень В.Стуса полягає в тому, що вони мають реальних адресаток, а тому можуть бути потрактовані як вірші-присвяти. Адресатно-адресантні відношення, полюсуючи на рівні реальних взаємин, знакують надбуттєве, універсалізують почуття співучасників діалогу. Інтерпретація присвят переконує, що питання про ім'я реальної жінки для увиразнення смислів тексту не видається головним, оскільки лірична героїня зазвичай підноситься на «висоту поетичної свідомості» (О.Білецький). Реальні риси адресатки зникають; сама ж вона стає свого роду символом загальної естетичної теми, оприявнюючи ідею внутрішньої гармонії не тільки ліричного героя. В образі коханої поет художньо конденсує знакову для нього константу гармонійного універсуму. Космогонічні відчуття й уявлення втілені у відповідному словнику, зокрема, в часто вживаних словах «вічність», «віки», «світ». Вірші В.Стуса, в яких звучать любовні теми, набувають, таким чином, розмислового характеру й уписуються в загальний медитативний тон його лірики:

Коли б ти знала, як ми є удвох!

Як пропливаєм нерозлийводою

за віком, за нещастям, за собою... [11, 43].

Однак тут слід застерегтися від однозначних оцінок поезій-присвят. У змістовому й естетичному сенсі вони відмінні, відрізняються багатьма структурно-функціональними рівнями тексту. У межах інтимного метажанру В.Стуса умовно можна виділити дві групи. До першої слід віднести поезії, адресовані Олександрі Фроловій, до другої – дружині Валентині Попелюх.

Перша група любовних віршів кількісно невелика («Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?», «На Лисій горі догоряє багаття нічне», «В трансі»). Ці вірші припадають на 60-роки. Вони присвячені жінці, що її в молодості кохав

В.Стус, Шурі Фроловій. З нею він познайомився у січні 1962 року на святкуванні свого дня народження в пору вчителювання в Горлівці. Їхній роман тривав понад два роки. Поет мав намір поєднати з нею своє життя, однак доля розпорядилася по-іншому. Тому-то й вірші, адресовані їй, мають переважно ностальгійний характер. У психологічній структурі ліричного героя звучать драматичні інтонації («Та досі ще пахнуть тужливі долоні твої, / і губи гіркі аж солоні і досі ще пахнуть...»).

Д.Стус називає одним із кращих любовних віршів митця поезію «Не відповідає? Мовчиш?..», присвячену «музі молодості» Шурі Фроловій. Тут превалюють мотиви болю й розчарування. Атмосферу інтимності драматичного діалогу ліричного суб'єкта підсилюють контекстуально синонімічні звернення до адресатки («кохана», «любов моя»), які кореспондуються з антитезами («тюрмо моя», «зненавидо»), що увиразнюють суперечливі й неоднозначні почуттєві експресії («Проклинаю. Цілую...»). Експресивно-напруженій тональності вірша відповідають лексичні повтори («Надаремне все, зненавидо. / Надаремне, кохана...»), лаконічні, часто однослівні речення. Внутрішній драматизм, фрагментарність та уривчастість мислення (переживання) досягається завдяки риторичним запитанням та окликам, які інтенсифікують високий емоційний рівень твору, сугестуючи відповідний настрій читачеві:

Не відповідаєш: Мовчиш? Заціпило?

Не можеш вибачити? Клянеш?

Не можеш вивіритись розлуці?

Серцю – довіритися? [10, 118].

Молодий поет сміливо вводить до тканини вірша тілесність, що подекуди межує з античним соматизмом, до певної міри – з натуралістичністю («...наголена кололась борода, і руки прагли, і уста юначі»). Екзальтація пристрасті й «еротичне шаленство» у вірші «В трансі» («спішив зійтись у

боротьбі гарячій...») переходить у сюжет найвищої насолоди, далекої від простого сексуального задоволення:

Ти ніби хвиля.
Хвиля піді мною
на мить застигла...
...вітрило світанкове
на обрії заграло загадково
і йде назустріч...[14, 154].

Тілесність у ранній ліриці митця не оголена. Вона позбавлена вульгарного смислового нашарування, однак і не ховається за фасадом романтичності, а перетворюється, як підкреслює Д.Стус, у досвід [14, 154]. У пізніших творах еротизм як складова поетики любовного тексту набуде іншого статусу. Спалахи глибоко інтимного одкровення й почуттєвості кореспондуються тут із «притяганням висоти, руху вгору» (М.Бердяєв). Так, у вірші «Моя кохана! Ластівко! Жоно!..» лише штрихом мовиться про пристрасть («бажань нестерпну кручу»); основний же вектор саморуху ліричного переживання переводиться у площину духовну. Опозиція святості/гріховності (духовності/тілесності) розв'язується поетом однозначно. Знаки тілесності (вуста, руки) стають словом серця, виражають світлодайність, інтимну цнотливість («збілілі губи притулила / мені до змерзлої щоки»; «і трепет рук, і тремт повік німий...»). Імператив поетичного еросу крізь призму тіла оприявнює входження в трансцендентний світ (злиття з божественним):

...і скільки Бог відміряв нам години –
лечу у білі руки лебедина...[11, 178].

Однак це вже вірші, присвячені дружині. Адресатка поетових одкровень, отже, реальна земна жінка, на долю якої випало безмір страждань і горя. Їй він звіряє душу, несе почуття, думки, помисли. В психологічній структурі ліричного героя віршів-присвят цієї тематичної групи домінують драматичні інтонації й одухотворена почуттєвість. Рядки, пов'язані з

реаліями особистого життя, звучать ностальгійно. Дружині на поетичному «Парнасі» В.Стуса, як і інших дисидентів, у творчому процесі було відведено особливе місце. Не тільки натхненниці чи ангела-охоронця, «постійної ланки, що єднала з реальним життям, а ще й, так би мовити, допоміжного творчого персоналу, чогось на зразок секретаря, лаборанта, кур'єра, бібліографа в одній особі і у, м'яко кажучи, неординарній ситуації» [5, 20]. Кохана для ліричного героя, є конкретною особою, що викликає в його душі широкий почуттєво-емоційний спектр. Разом з тим, її образ модифікується в символ всеприсутності, святості й чистоти («Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча»), досягаючи високого ступеня узагальнення на рівні Абсолюту.

Емоційну атмосферу любовних віршів В.Стуса, присвячених дружині, пронизує містична спорідненість душ, що виступає рушієм ліричного сюжету. Комплекс таких чуттєвих образів та асоціацій кодується багатою колористикою. Улюбленим кольором поета, яким він прагне передати своє ставлення до дружини, є білий колір, що в кожному випадку несе відчуття високого, світлодайного, викликає ефект святості й чистоти. Привертає увагу частотний спосіб епітетного обрамлення ключового слова-образу (концепту), в якому головне смислове й емоційне навантаження виконує колоратив «білий». Цей ряд у В.Стуса не лише оригінальний, з дещо несподіваними асоціаціями, але й градуальний. Його семантичні смисли постулюють перехід почуттів ліричного героя та його ставлення до коханої жінки з психологічної сфери в метафізичну, включають інтимний світ учасників діалогу в систему Вічності. Наведемо цей ряд: «білі руки», «пам'ять любої руки – / тонкої, білої...», «білим сободем тремтить коханої рукав», «біла тінь суворої скорботи», «ти біла, як скрипка», «вся біла, як свіча». Тут простежується засвоєння поетом праслов'янської міфопоетичної моделі зв'язку білого кольору зі світлом, що його свого часу акцентував О.Потебня [9, 310]. Білий колір виконує в інтимних віршах поета (власне, як і в усій творчості загалом) важливу образотворчу роль (високий образ ліричної героїні); він наділений

функцією увиразнення авторських інтенцій (сакралізація коханої), виступає символом чистоти, знаком осяяння почуттів.

Тема любові до жінки постає в інтимній ліриці В.Стуса не стільки в її об'єктивному ракурсі (життєве обличчя, реальний портрет), скільки в суб'єктивному вимірі – в переживанні особистих глибоких почувань («і серце боліло, воляло мені»), в пошуку високого духовного ідеалу («мені була ти голубинею, / що розкрилила два крила»), в любові як віднайденому (чи не єдиному) смислі свого «смертеіснування» («коли б не ти – оця зима»; «в тобі єдиній / собі вертаю певність, що живий»). Любов поета вербалізує болючий досвід розлуки й біди коханої жінки, народжує бажання спокути й відчуття вини перед нею. Цей лейтмотив виявляється в численних повторах лексеми «біль», сполучуваної із колоративом «білий» («біліє, наче біль, за біль біліша»), позитивна конотація якого виступає маркером семантичного й емоційного стану ліричного героя:

Прости мені, що ти така свята,
На тім вогні, як свічечка згоріла.
О як та біла білота боліла,
О як боліла біла білота! [12, 41].

Рефлексія переживання ліричного героя паралелізується в цитованому тексті із вдало скомпонованими стилістичними фігурами, лексико-композиційними прийомами (євфонічний епаналепсис). Особливого художнього ефекту досягнуто завдяки сполучуваності алітерації (повторення приголосних «б», «л») з асонансами (повторення голосних «о», «і»). Неабиякого драматизму цитованому віршеві («Горить сосна – од низу до гори...») надає фольклорний інтертекст («Ой, і нещаслива / ти, чорнобрива Галю, чорнобри...»), а також повсякчасне вживання трикрапки, що в загальній концепції твору є величиною семантичною, а не синтаксичною.

Вірші та листи В.Стуса, адресовані дружині, свідчать про його побожне ставлення до неї, репрезентують взірць чистої подружньої любові, любові-вірності, любові-поваги, для якої не існує розлуки й відстані («Коли б ти

знала, як ми не могли / прощатися, бо все життя єднались іблизились...»). Виразним елементом мовноетикетної системи поета, що свідчить про обоготворення адресатки, є його звертання, що характеризують своєрідність камертону стильової тональності всього його інтимного метажанру. Роль опірних лексем у звертальних формулах виконують варіанти її імені, котрі оприявнюють індивідуально увиразнені оказіональні апелютиви та їх епітетне обрамлення («дорога Валю»; «Валю, кохана моя»; «люба Вальочку», «Вальочку, заждана моя»). Основу апелюцій до адресатки (переважно у віршах) становлять флоро- та фаунономени («ластівка», «квітка», «лебединя», «голубиня»), що інтимізують текст, надають йому особливого ліризму. Поет «знаходить свої, ніде не позичені слова у звертаннях до дружини, слова, що просто-таки фізично випромінюють ніжність, співпереживання» [4, 181]. Глибину почуттів увиразнюють авторські метафори («Обіймаю крильми своїми»), традиційні прийоми гіперболізації («Люблю тебе палкіше, ніж донині / тебе кохав...»). Трепетні почуття ліричного героя кодуються авторськими поетичними ресурсами, зокрема, незужитою образністю («Ти бриниш, немов бджола – / прижурена, олітнена, пахуча»), ліро-епічними, «гомерівськими» (М.Коцюбинська) складеними епітетами («сумнолиця моя», «білораменна»), вигадливими й зворушливо-щемними новотворами («Дмитрородице», «Дмитроматере»).

У віршах та листах, що становлять нероздільну емоційно-психологічну й чуттєву (радіше – надчуттєву) ауру, панує відчуття святості. Поет сакралізує, ошляхетнює не лише почуття, але й побутові реалії, знаходячи для цього не спрофановані слова, що надають його текстам первісної чистоти й оприсутнюють непідробні, щирі переживання й емоції. Для потвердження наведемо одну з багатьох можливих ілюстрацій, зокрема, фрагмент його листа до дружини від 01.09. 78 р., суголосний з багатьма віршами: «Я хотів би бути найкращим, наймужнішим, наймудрішим, найдужчим, найдобрішим – заради Тебе, любя. Хотів діждати часу, коли б міг наставити до Тебе, сонної, всі квіти землі, аби вони були довкруги Тебе – свіжі, росяні, незаймані. Аби

Ти, прокинувшись, милувалася ними [...] Я стою на високій сопці, на Всевітрі [...] і простягаю до Тебе руки. Мені на очі навертаються сльози – і я не встидаюся їх, люба моя. Навпаки: я вдячний Тобі, що знову знаю, що таке сльози. Сльози радості, бо душа відмерзлася трохи, розтопилася, не така здубіла. Цілую краєчок Твоїєї сукні, безсмертна моя [...] Прихиляю до тебе неба: воно Твоє тло правдиве...» [13, 320].

Сакралізація образу дружини – найголовніший шлях естетизації В.Стусом біографічних реалій, що постають у снах та спогадах. Тембр болю спогадів фіксується словом драматичного життєвого досвіду, пережитого горя («Цілую у сні сумне твоє обличчя»). Володіючи дивовижною здатністю створювати підтекст (надтекст), поет з'єднує в одне ціле особисту «двосвітність». Плин художнього часу стимулює суб'єктивний відбір, до якого в ретроспекції «приєднуються закони пам'яті, що зберігає минуле з різною якістю та інтенсивністю. Тут має значення не тільки те, що згадується, а й те, що пропускається» [3, 191]:

...і враз розлога пам'ять нешвидка
до уст підносить пересохла зілля
із тих лугов, де ми колись цвіли» [11, 43].

У заграшованому вікні «вертикальної труни» В.Стуса, в умовах його «ампутованого» світу («життєсмерті», «смертеіснування») образ дружини піднімається до рівня «вічного» образу. Використовуючи традиційну атрибутику світової літератури, він ідеалізує кохану жінку в дусі Данте і Петрарки, уподібнює її до Богині – бажаної і святої. Вітаючи дружину з днем народження, В.Стус писав: «Самого спогаду на дні, / як зірка у криниці, / вона з'являється мені / і світить і святиться [...] Та зірка – це Ти. Дякую Тобі. Дякую, Господи. Цілуючи, сколінений перед Тобою – Василь» [13, 225].

У віршах, присвячених дружині, активно функціонують різні типи літературного інтертексту. Це переважно свідомі ремінісценції, адаптовані до художньої концепції та внутрішніх психологічних потреб автора. В одному з листів, міркуючи про перекладену ним поему Рільке «Орфей, Еврідіка й

Гермес», поет пише: «Я думаю собі, Вальочку: це все – про Тебе, про мою – Тебе [...] Ось це, Вальочку, Еввідіка. Тобто – Ти. А Еввідіка – суть поемки Рільке, її головна тема, така близька мені тепер...» [13, 470]. В іншому листі (від 6-10.05.84) він говорить про те, що його «весталка храму» вивищується понад образами-мріями, створеними відомими митцями: «Щоб усправедливити ставлення Данте до дружини, треба було їй, забутій тіні, жити на розлуці, їздити на побачення за тисячі миль і все життя – сподівання і прощання – міняти місцями...» [13, 467]:

Вона і я поділені навпіл
містами, кілометрами, віками... [11, 152].

У таборівій ліриці образ, дружини синтезується з образами матері й далекої батьківщини («Що день за днем, що рік за роком, / вглядаюся в сумне вікно / і бачу мигдалеве око, / Вітчизно, Матере, Жоно!»). У В.Стуса мати обертається античною богинею і Богородицею; земна дружина, Валентина Попелюх – весталкою та живим утіленням небесної Беатріче [7]. Маючи в своїй основі реальний ґрунт, ці образи втрачають своє первісне значення, перетворюються у психологічну категорію, стають знаком вічно притаманного людині прагнення подолати свою земну сутність, жити цінностями трансцендентними. Естетичну зарядженість тексту формує стилістично маркована лексика, зокрема застарілі форми слововживання («жона», «свіча», «даждь», «днесь», «длань»), що надають віршам особливого урочистого звучання, наближаючи до церковного канону, молитовного жанру. Цьому сприяють опірні тропи на означення вертикального руху («розкрилила тонкоголосі дві руки») й відповідна просторова організація ліричного сюжету. Панівними просторовими реаліями у віршах поета виступають «небо» («Моя душа запрагла неба») та висота («Сподоб мене, Боже, високого краху!»). Доволі часто ці просторові реалії співіснують у межах одного вірша, знакуючи, з одного боку, Вічність (або ж стремління до неї – «розпросторення», «розкрилення»), а з іншого – кульмінацію почуттів та емоцій ліричного героя, естетично трансформованих

у текст. В інтимних віршах, присвячених дружині, поет свідомо розробляє опозицію верх/низ, не піддаючи їх толеруванню, а лише радикальному взаємовиключенню («висота» або «безодня»):

Тебе я все підносив на руках,
ставав навшпиньки, д'горі зводив руки,
аби могла сягнути до небес.
А ти, підвладна власному єству,
понехтувала вертикальний простір,
шукаючи земний зелений діл [12, 21].

Інтерпретація теми любові в художніх та епістолярних текстах В.Стуса, як видно з цитованих фрагментів, свідчить, що осмислюване й відтворюване ним почуття нероздільно пов'язане з категорією Вічність («в свічаді світної любові / нова вже родиться зоря»). Рефлексійний рівень тексту сягає тієї вершини, коли однозначно доводиться неспростовний сенс і вартісність любові, визнається її божественна сутність, окреслюються вічні горизонти («а очі ляку все чогось чекають / і Аріаднину шукають нить»). Духовний простір любовної лірики митця є площиною буття з трансцендентним виміром, у якій людина, за словами Ортеги-і-Гассета, «виходить за власні межі й прилучається до чогось позамежного» [8, 334]. В процесі естетизації високого почуття кохання, В.Стус структурує модус дематеріалізованого буття, несумісного з «речовим» контекстом профанного світу, де «земля – над нами. І земля – під нами». Тема любові в його індивідуально-творчому баченні переходить у тему самої людини, формуючи так звану «метафізичну любов», яку він трактує як субстанцію позачасову й позапросторову. Слово В.Стуса «про пошукуваний інтимний ідеал («ця зірка – це ти...») стає поетичним судом над світом і собою», переростає у «питання світового болю» [1, 28]. Апологетизоване ним почуття конституює перехід семантики дійсності в семантику ймовірної реальності, поза якою – Безсмертя, прямування у Вічність. Кохана жінка виступає «екстрактом» (І.Дзюба) високої духовності, сакрального буття («мене до неба вознесла»).

Інтимна лірика В.Стуса, отже, становить собою складне й багатогранне мистецько-філософське явище, а тому потребує глибокого осмислення та багатопланових інтерпретацій, що й засвідчує перспективність подальшого дослідження його доробку в означеному ракурсі.

Література

1. Дзюба І. «Секс», «секс»...і трохи «антисексу»: Жіночий ідеал у поезії // Слово і час. – 1991. – №8. – С.26-33.
2. Квіт С. Між етикою і пристрастю // Квіт С. Основи герменевтики: Навчальний посібник. – К.: Академія, 2003. – С.148-155.
3. Копистянська Н. Художній час як категорія порівняльної поетики // Слов'янські літератури: Доповіді. – К.: Наукова думка, 1993. – С.184 - 200.
4. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. – К.: Дух і літера, 2004. – Т.2. – 386 с.
5. Коцюбинська М. «Парнас» // Українська мова та література. – 2008. – Ч.45 (589).
6. Макарчук В. «Від юних літ до юного змужніння»: Рання лірика Василя Стуса // Слово і час. – 1992. – №8. – С.64 -69.
7. Москалець К. Лист до мандрівника на Схід. – К.: Критика, 1999. – 255с.
8. Ортега-і-Гассет Х. Тема нашої доби // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані праці. – К.: Основи, 1994. – С.315-370.
9. Потебня А. Миф и слово // Потебня А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – С.300-311.
10. Стус В. Твори: В 4т.,6 кн. – Львів: Просвіта, 1994. – Т.1. – Кн.1. – 432 с.
11. Стус В. Твори: В 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1995. – Т.2. – 429 с.
12. Стус В. Твори: В 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1999. – Т.3. – Кн.2. – 496 с.
13. Стус В. Твори: В 4 т., 6 кн. – Львів: Просвіта, 1997. – Т.6 (додатковий). – Кн.1: Листи до рідних. – 396 с.
14. Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. – К.: Факт, 2005. – 368 с.